

ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ СІВЕРЯН

У статті здійснено аналіз відомих на сьогодні будівельних решток споруд сіверян, що пов'язані з економічною діяльністю. Встановлено, що на поселенських пам'ятках роменської культури присутні всі необхідні для ведення господарства об'єкти, які слугували ланками єдиного виробничого процесу, забезпечуючи життєдіяльність стародавнього населення.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, роменська культура, сіверяни, господарські споруди.

Споруди роменської культури, що пов'язані з економічною діяльністю, вивчені значно слабше, аніж житлові чи фортифікаційні об'єкти. В той же час кількість таких об'єктів є придатною для узагальнення відомостей про цей напрям будівельної справи сіверян. Основу джерельної бази стосовно господарських об'єктів складають матеріали, здобуті в процесі широкомасштабних археологічних розкопок на городищах та поселеннях роменської культури (в першу чергу це Опішнянське, Новотроїцьке, Велике Горнальське та Донецьке городища, Полтава та ряд інших). Для аналогій залучаються дослідження та типологічні розробки І.А. Готуна, здійснені на прикладі господарських об'єктів давньоруського села [Готун, 1993; 1995; 2003; 2007], а також ті, що характеризують господарські та виробничі об'єкти древлян [Звіздецький, Готун, 1997].

Господарсько-побутові об'єкти. Господарські об'єкти роменської культури розподіляються на дві групи — господарські ями та споруди.

До наймасовішої категорії таких об'єктів належать господарські ями, які дослідники роз-

поділяють на дві групи. До першої зараховуються ті ями, які ототожнюються з зерновими (рис. 1), до другої — всі інші: льохи, льодовники, тощо (рис. 2). Розміри ям різноманітні: на Новотроїцькому городищі їх глибини коливаються від 0,40 до 2,5 м, діаметри — від 0,50 до 2,0 м. Більшість ям мала середні розміри, в той час як ями з глибиною понад 1,5 м складали незначний відсоток (6 од.).

Головним критерієм визначення зернових ям виступає їх форма — грушоподібна, дзвоничи то глечикоподібна («кубишковидная»). Особливістю цих ям є наявність порівняно вузького горла та стінок, що розширюються до рівного дна. Досить часто подібні об'єкти несуть на собі сліди кіптяви та глиняних підмазок [Ляпушкін, 1961 с. 232; Сухобоков, 1975, с. 71; Григорьев, 2000, с. 102].

Спочатку інтерпретація таких ям як виключно зернових не була прийнята І.І. Ляпушкіним, який вважав, що об'єкти такої форми мали дещо ширше використання — були льохами [Ляпушкін, 1958, с. 205, 207; 1961, с. 232]. Такі висновки зроблені дослідником на підставі матеріалів городища Новотроїцького, оскільки там в переважній більшості ям було виявлене побутове сміття, в той час, як зерна не було знайдено зовсім. Лише ями із найбільшою глибиною дослідник відносив до зернових [Ляпушкін, 1958, с. 207]. Дещо з інших позицій до виділення житніх ям підійшов О.В. Григор'єв. Вчений на підставі стратиграфічних спостережень на поселенні поблизу с. Горбове все ж зараховує грушоподібні ями до виключно зернових. Своє припущення він аргументує тим, що, після тривалого використання таких ям за призначенням, в подальшому їх перетворювали в звичайні смітники, про що свідчить, перш

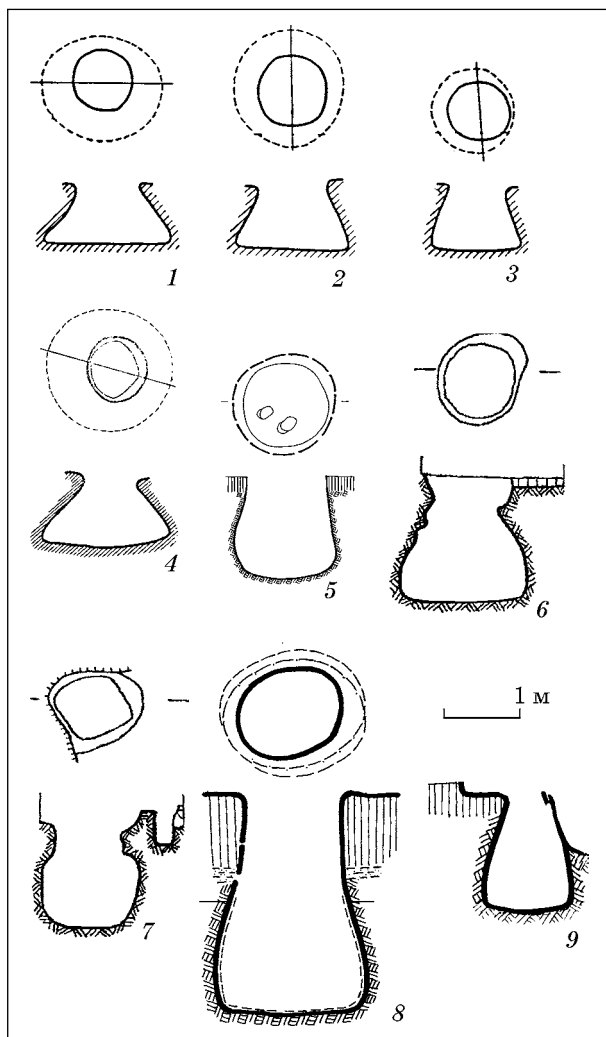

Рис. 1. Зернові ями: 1—4 — Новотроїцьке городище (за І.І. Ляпушкіним); 5, 8, 9 — Полтава (за О.Б. Супрунечком); 6, 7 — Горбове (за О.В. Григор'євим)

за все, значний хронологічний розрив між верхнім та нижнім заповненням цих об'єктів [Григор'єв, 2000, с. 103].

О.В. Григор'єв запропонував поділ зернових ям, відповідно до їх корисного об'єму, на три групи: малі (до 4 четвертей), середні (від 4 до 6 четвертей) та великі (більші за 6 четвертей) [Григор'єв, 2000, с. 103, 104].

Окрім описаних вище об'єктів, на поселеннях роменської культури відзначається наявність господарських ям іншого типу. Їх форми є надзвичайно різноманітними, як і їх призначення. Вірогідно, що більшість з них виконували господарські функції.

Отже, вся сукупність виявлених розкопками господарських ям дозволяє нам, за їх перетином, виділити чотири типи. Перший тип — «вузькогорлі», до яких зараховуємо зернові ями грушоподібної, глечикоподібної та дзвоноподібної форми. Тип II та III — прямокутні ями з плоским та заокругленим дном відповідно. Тип IV складають «дїжкоподібні» ями, які мають стінки, відхилені назовні відносно дна (рис. 3).

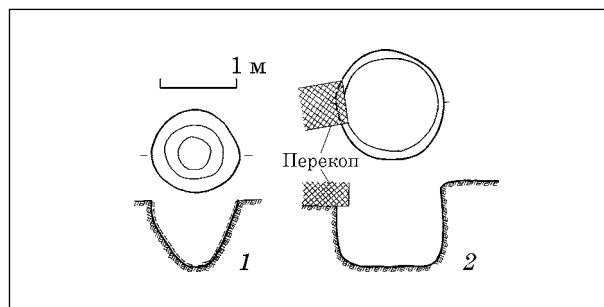

Рис. 2. Господарські ями: 1, 2 — Полтава (за О.Б. Супрунечком, Ю.О. Пуголовком)

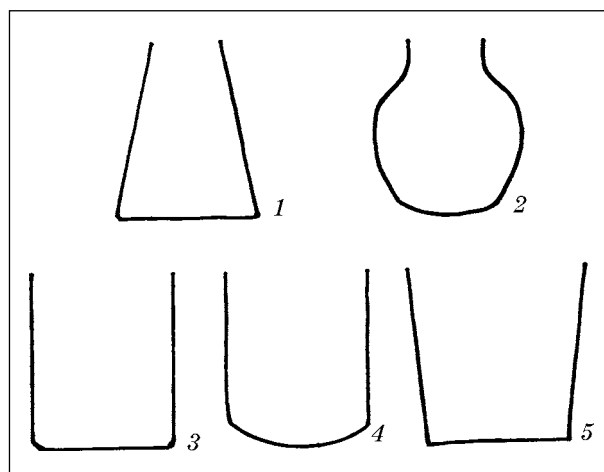

Рис. 3. Господарські ями: 1, 2 — тип I, «вузькогорлі»; 3 — тип II, прямокутні з плоским дном; 4 — тип III, прямокутні з заокругленим дном; 5 — тип IV, «дїжкоподібні»

Більшість господарських ям не має слідів дерев'яних конструкцій, хоча їх існування для деяких з них є цілком логічним. Стовпові ямки, що пов'язані з господарськими ямами, фіксуються у верхній частині об'єкта, навколо горловини чи на дні (Опішня, Новотроїцьке, Полтава).

Окрім господарських ям на поселеннях роменської культури зустрічаються, хоча і в меншій кількості, інші споруди господарського призначення. Типологічний розподіл цих об'єктів будеться в першу чергу на рівні їх заглиблення. Вони поділяються на заглиблені та наземні і за своєю формою належать переважно до квадратних та підпрямокутних у плані споруд, що часто мають заокруглені кути. Зустрічаються об'єкти видовжених пропорцій. Вони орієнтовані кутами чи стінами за сторонами світу. Швидше за все характер їх розміщення викликаний розташуванням в залежності до житлової забудови.

Господарські споруди із заглибленою основою відомі у невеликій кількості. Більшість з них належить до об'єктів з малою глибиною котловану. Глибина таких споруд (№ 3, 7) на Опішнянському городищі становить 0,30—0,45 м від рівня давнього горизонту [Сухобоков,

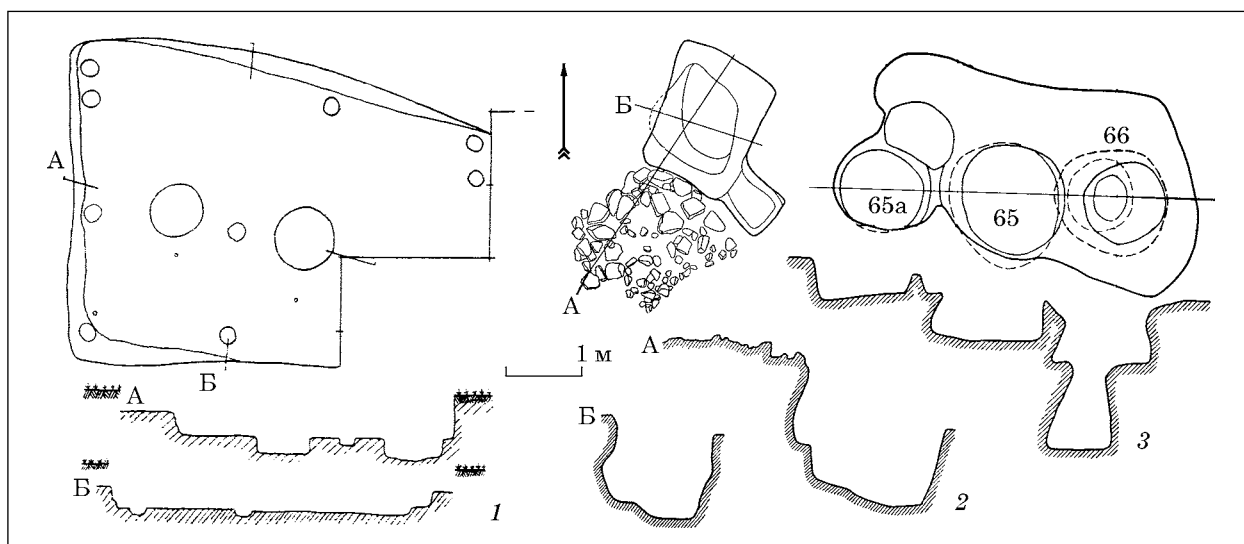

Рис. 4. Господарські об'єкти, із заглибленою частиною: 1 — Опішнянське городище; 2, 3 — Новотроїцьке городище (за І.І. Ляпушкіним)

1975/26а, арк. 7, 10, 11, 15] (рис. 4, 1). Господарські об'єкти, що виявлені на Новотроїцькому городищі (№ 14, 19, 44, 51, 59, 65, 65а, 66, 70, 72), також мають незначну глибину — 0,40—0,60 м [Ляпушкін, 1958, с. 140, 143, 145, 147, 148] (рис. 4, 2, 3). Слабко заглибленою є і господарська споруда № 1 з поселення поблизу с. Горбове [Григор'єв, 1983, с. 69] (рис. 5, 1). На Полтавському сіверянському поселенні серед виявлених розкопками господарських об'єктів один (господарська споруда № 2) заглиблений на 0,50—0,65 м [Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, с. 56—58] (рис. 5, 2), інший — «житло» 2 — мав дещо більшу глибину 0,85—0,95 м [Супруненко, Пуголюк, Мироненко, Шерстюк, 2009, с. 48—51]. На пам'ятках басейну Сіверського Дінця також відомі споруди, що мають середню (Водяне) та велику (Донецьке) глибину — 0,90 та 1,80 м відповідно [Колода, 2003, с. 128; Дьяченко, 1991, с. 42, рис. 4, 4—5]. Отже, переважна більшість господарських споруд має незначне заглиблення долівки. Це зумовлено тим, що ці об'єкти не виконували функції збереження тепла.

Конструктивні особливості господарських споруд фіксуються не часто. Їх головною особливістю є заглиблена частина. Ямки від стовпів зустрічаються в поодиноких випадках. Вони виявлені в усіх трьох господарських приміщеннях з Опішні, по одному з Полтави та з поселення поблизу с. Горбове [Сухобоков, 1975/26а, рис. 7—9; Дослідження посаду літописної Лтави, 2009, рис. 19; Григор'єв, 1983, рис. 1]. Стовпові ямки розміщені як в кутах, так і посередині стін, що дозволяє припускати каркасно-стовпову систему влаштування стін. Однак, не можна відкидати й використання інших конструктивних рішень.

В деяких випадках під час дослідження господарських споруд фіксувалися рештки вхід-

них конструкцій. На Донецькому городищі та в Полтаві відомі випадки влаштування сходнок [Ляпушкін, 1949, с. 64, рис. 1; Дьяченко, 1991, с. 42, рис. 4, 4, 5]. Окрім цього, маємо свідчення про вхідні конструкції у вигляді «коридорів-тамбурів». На Опішнянському городищі в приміщенні № 3, в південній його частині, знаходився виступ розмірами 1,6 × 0,9 м, в кутах якого розміщувалися стовпові ямки діаметром та глибиною 0,1 м [Сухобоков, 1975/26а, арк. 7]. На Новотроїцькому городищі рештки входу збереглися в господарській споруді № 14. Це невелика (1,10 × 1,30 м) прямокутної форми приступка, розміщена в південно-східному кутку споруди [Ляпушкін, 1958, с. 140, табл. LXV]. Подібна вхідна конструкція виявлена і в Полтаві із західного боку «житла» 2, де поряд з південно-західним кутком споруди, на рівні 1,30 м від «0», простежена незначна заглибина від влаштування входу довжиною 1,15 м [Супруненко, Пуголюк, Мироненко, Шерстюк, 2009, с. 49]. Рештки входів відзначені також на Ратському городищі [Енуков, 2005, с. 120] та на городищі поблизу с. Водяне [Колода, 2003, с. 128]. Таким чином, вхідні конструкції в господарських приміщеннях дозволяють виділити, принаймні, два їх різновиди: вхід зі сходами і тамбур з пандусом.

Інші конструктивні особливості в господарських спорудах зустрічаються не часто. З числа таких об'єктів привертає увагу приміщення № 3 з Опішнянського городища, що має ознаки каркасно-стовпової конструкції стін та тамбуру-входу [Сухобоков, 1975/26а, арк. 7]. Особливістю цієї споруди є те, що в підлозі на відстані 0,15—0,20 м від стін вміщено квадратну заглибину розмірами 2,30 × 2,30 м, в якій виявлена яма дзвоноподібної форми, з наступними розмірами: верхній діаметр 0,90 м, нижній — 1,10 м, глибина від рівня впуску —

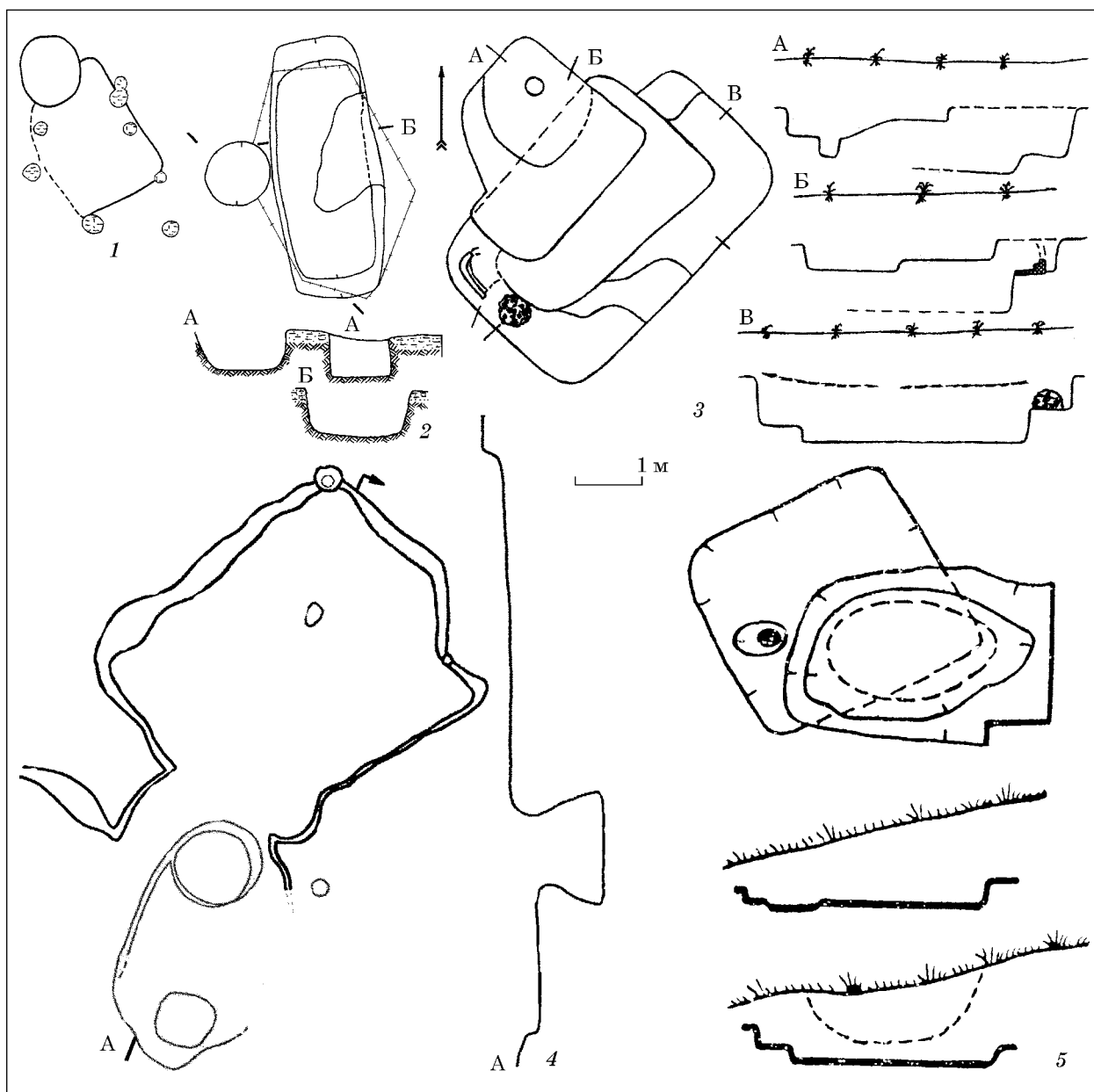

Рис. 5. Господарські об'єкти із заглибленою частиною: 1 — Горбове (за О.В. Григор'євим); 2 — Полтава (за О.Б. Супрунєнком); 3 — Водяне (за В.В. Колодою); 4 — Ратське городище (за В.В. Снукєвим); 5 — Хорошеве (за Б.А. Шрамком)

0,20 м (0,75 м від рівня давнього горизонту) (рис. 6, 1). Як видно з параметрових характеристик ями, попри всю її схожість із звичними господарськими ямами, вона має одну досить суттєву відмінність — це глибина, яка є малою аби використовувати цю яму в господарських цілях, а саме як зернохосовище. В межах цього квадратного заглиблення, а саме в південному кутку, досліджені рештки відкритого вогнища розмірами 0,45 × 0,30 м. Автор розкопок О.В. Сухобоков припустив її господарське призначення. Така її характеристика була викликана, насамперед, бідністю знахідок в приміщенні, наявністю значної кількості керамічного та металевих шлаку, а також конструктивними особливостями.

Звісно, подібна інтерпретація має свій сенс, проте можна висунути й альтернативне припущення стосовно призначення цього об'єкта. В першу чергу привертають увагу доволі нетипові для роменських господарських споруд елементи, такі як вхід-тамбур, а також наявність в центрі приміщення квадратної заглибини. Деяко незвичним є і розміщення в середині цього об'єкта господарської ями та відкритого вогнища. Отже, таке не типове планування господарської споруди для роменської культури змушує припускати деяко інше його призначення та шукати аналогії в середовищі синхронних археологічних культур. З огляду на наявність серед знахідок значної кількості матеріалів, що знаходять паралелі серед сал-

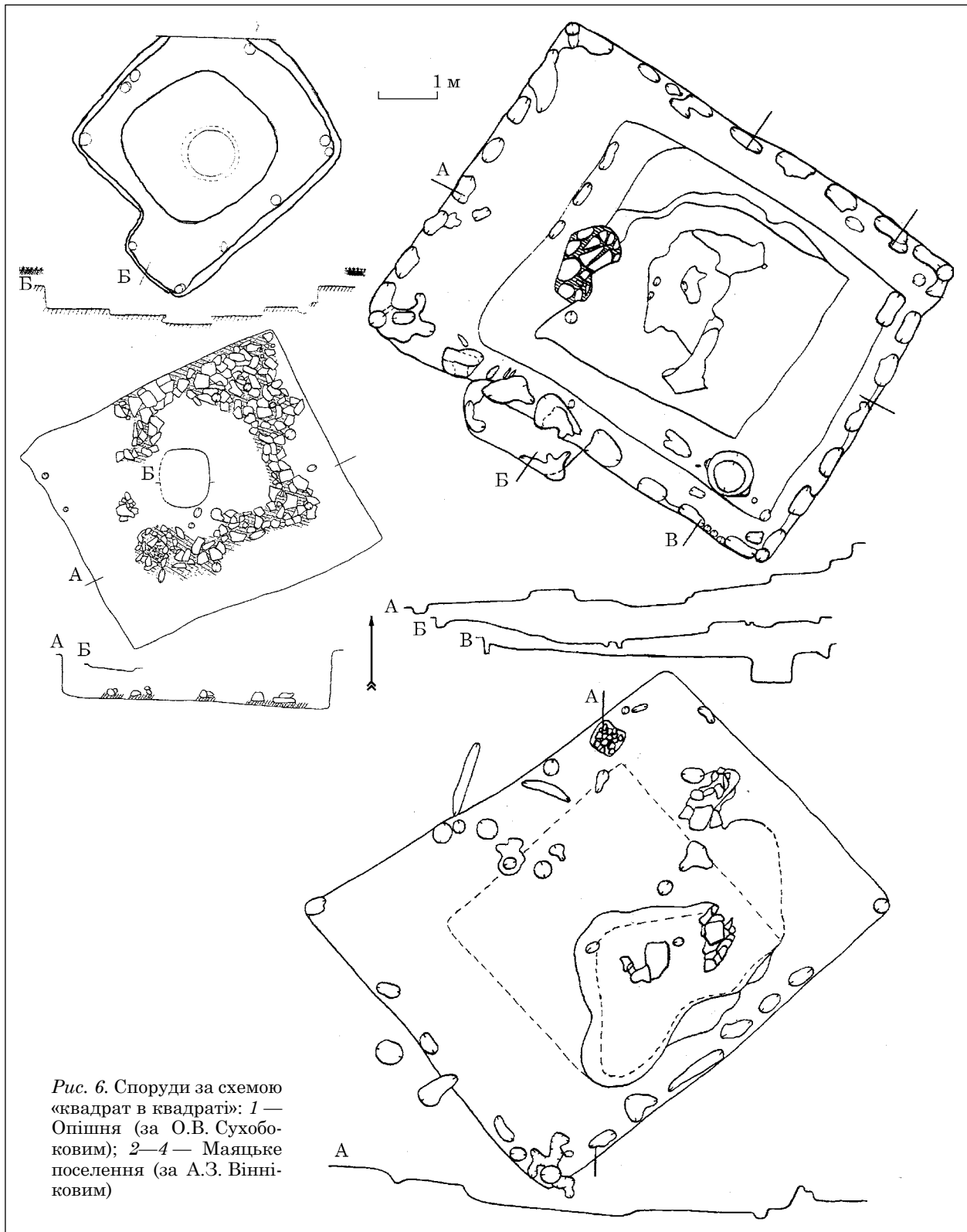

Рис. 6. Споруди за схемою «квадрат в квадраті»: 1 — Опішня (за О.В. Сухобоким); 2—4 — Маяцьке поселення (за А.З. Вінниковим)

тівських старожитностей, доцільним є звернутися до цих матеріалів.

Споруди з подібною плановою схемою — «квадрат в квадраті» — розкопані на Маяцькому поселенні (рис. 6, 2—4). Дослідниками було виявлено низку об'єктів, зарахування яких до житлових чи до господарських викликало певні труднощі. Проте, в результаті комплексно-

го аналізу виявлених в розкопі решток, вчені дійшли висновку про їх культовий характер [Винников, Афанасьев, 1991, с. 118]. З п'яти досліджених споруд привертають увагу № 14, 21 та 45. В цілому вони подібні до приміщення № 3 з Опішні. Це прямокутні, незначно заглиблені в материк об'єкти, зорієнтовані кутами за сторонами світу. Проте, їх головною спільною

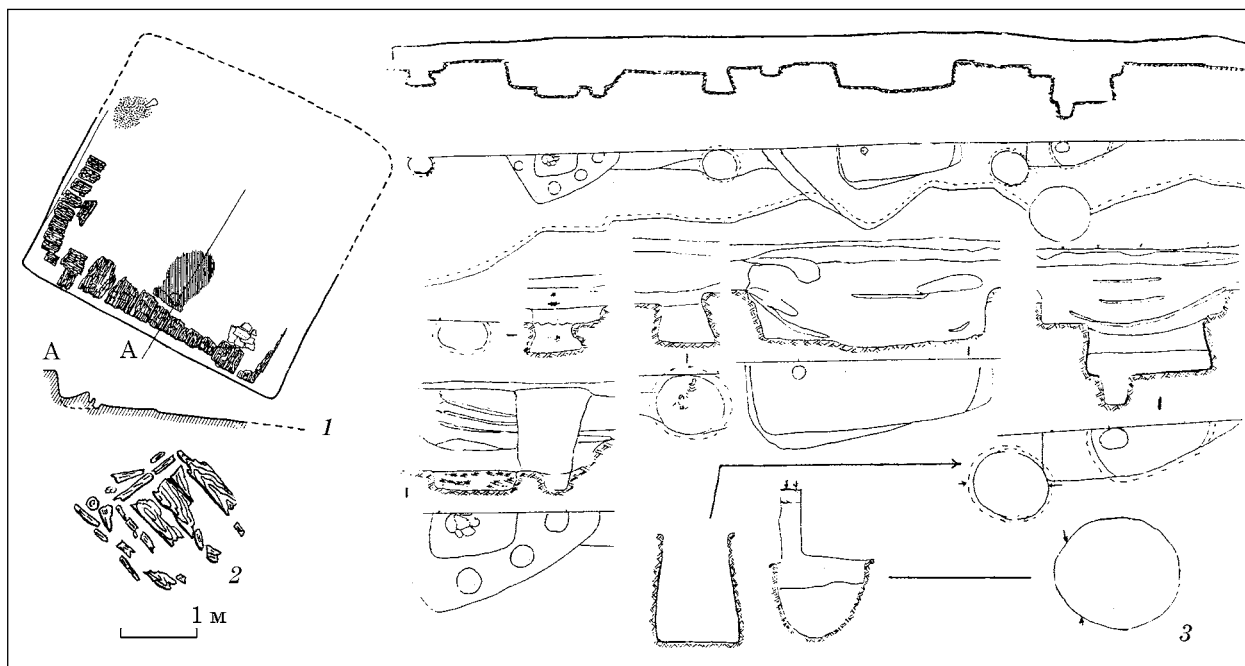

Рис. 7. Наземні господарські споруди: 1 — Новотроїцьке городище (за І.І. Ляпушкіним); 2 — Велике Горнальське городище (за А.В. Кузою); 3 — Городище (за В.В. Приймаком)

рису є наявність «квадрату в квадраті». Не дивлячись на неоднакову кількість таких квадратів (в споруді № 21 їх два, в спорудах № 14 та 45 по одному) та різний будівельний матеріал для них (в споруді 14 він зроблений із необробленого камення), все ж головна конструктивна ідея для них спільна. Також необхідно зауважити, що споруда № 21 має вхід-тамбур та яму округлої форми. Стосовно ж вогнищ, то вони зафіксовані в спорудах № 14 та 21 [Винников, Афанасьєв, 1991, с. 118—121, 128, 129]. В якості аналогії маяцькими спорудами А.З. Вінніков та Г.Є. Афанасьєв залучають матеріали з Північного Кавказу та Дунайської Болгарії.

Стосовно етнічної належності населення, що лишило по собі ці комплекси, дослідники не надають перевагу якомусь одному етносу, а припускають певний синкретизм — поєднання аланської та тюркської (болгарської) традицій [Винников, Афанасьєв, 1991, с. 131]. Ця гіпотеза була підтримана і в подальшому [Винников, Плетенева, 1998, с. 170].

Звісно, стверджувати повну ідентичність приміщення № 3 з Опішні та споруд з Маяцького поселення не можна, проте наявність спільних рис безсумнівна. По-перше, це схоже планування, коли в більший квадрат вписано менший. По-друге, це досить стала орієнтація споруд за сторонами світу. По-третє, це наявність вогнищ в межах внутрішнього квадрату. Подібні об'єкти на селищах салтово-маяцької культури дослідники розглядають як святилища, що належали великій сім'ї [Винников, Плетенева, 1998, с. 206].

Отже, сукупність відомостей про господарські споруди із заглибленою частиною свідчить про

існування різноманітних форм об'єктів відповідного призначення. Серед конструктивних особливостей привертають увагу вхідні конструкції на зразок «коридорів».

Наземні господарські споруди виявлені в значно меншій кількості на поселеннях роменської культури, однак це не свідчить про те, що вони не були поширені в забудові сіверянського поселення. Засади фіксації таких споруд і наземних жител схожі: за фрагментами підлоги, характером залягання обгорілих дощок та знахідок.

Наземні об'єкти господарського призначення характеризуються формою, наближеною до прямокутника, і зорієнтовані кутами за сторонами світу. П'ять таких споруд виявлено І.І. Ляпушкіним на городищі Новотроїцьке [Ляпушкін, 1958, с. 150—153]. Їх підлоги були дещо заглиблені в материк у зв'язку з тим, що розташовувалися вони на схилі мису. З конструктивних особливостей тут простежені рештки згорілих вертикальних плах шириною 0,25—0,30 м [Ляпушкін, 1958, с. 150—153] (рис. 7, 1). Споруда з конструкцією, подібною до описаних, досліджена на Великому Горнальському городищі, її розміри становили 1,7 × 1,4 м. Вона мала дерев'яну підлогу та стовпову конструкцію стін [Куза, 1981, с. 21] (рис. 7, 2). Господарські споруди, заглиблені на 0,15—0,4 м, виявлені на південно-західній частині поселу Любечі [Казаків, Марченко, 1990].

Схожа господарська споруда (№ 1) досліджена в 1998 р. у Полтаві. Вона мала вигляд прямокутника розмірами 3,0 × 3,4 м, що був ледь заглиблений у материк. У заповненні виявилась значна кількість попелу та вуглин.

У межі господарської споруди входила неглибока (до 0,1 м) заглибина, що позначала місце входу, а також господарська яма № 4, впущена у материк з рівня долівки на глибину 0,6 м. У північно-західній частині споруди, на дні, розчищені дві ділянки перепаленої соломи та очерету, розташовані у перпендикулярно-протилежних напрямках (очерет згори), що могли бути рештками перекриття даху. Товщина цих плям коливалася в межах 1—2 см, площа їх розповсюдження складала 0,60 × 0,65 м та 0,50 × 0,70 м. Межі господарської споруди позначали ямки від стовпів, що знаходилися із заходу і півдня. Це переважно плями круглої в плані форми діаметром 0,10—0,17 м і глибиною 0,04—0,14 м. На захід від них розташовувалися дві більші (діаметр 0,48—0,50 м) стовпові ями глибиною понад 0,15 м.

Схожу планову схему — розміщення господарської ями в межах споруди — виявлено В.В. Приймаком в процесі досліджень на майданчику городища літописної Многи. Це господарські ями № 1 та 3. Яма № 1 мала дзвоноподібну форму і знаходилася в слабко заглибленому приміщенні, розміри якого не встановлюються через його пошкодженість. Інша яма знаходилася в приміщенні, заглибленому на 0,40 м і розміром 3,0 × 0,8 м. Яма також мала дзвоноподібну форму і на її дні розчищено стовпову ямку [Приймак, 1997, с. 25, 26] (рис. 7, 3).

У цілому цими прикладами і обмежуються відомості про наземні господарські споруди. Можливо, що у деяких випадках, коли поруч розміщувалося декілька господарських ям, вони могли бути перекриті легкою наземною спорудою. До таких належать господарські ями № 30, 31, 33 та 65, 65а, 66 з городища Новотроїцького [Ляпушкін, 1958, с. 153, 301, 307].

Деяко вирізняються із загалу споруди, виявлені на Новотроїцькому городищі, у його північно-західному та північному краях. Ці споруди врізані в схил, утворюючи таким чином по його периметру певний уступ [Ляпушкін, 1958, с. 311, 312]. Конструктивні особливості цих споруд встановити важко. Їх особливістю є те, що більшість з них має печі, влаштовані підбodem [Ляпушкін, 1958, с. 155, 156]. У зв'язку з цим Г.В. Борисевичем та О.А. Узяновим було висунуто припущення, що ці споруди складають єдиний комплекс оборонної стіни городища [Борисевич, Узянов, 1987, с. 57, 58].

Ремісничі та промислові споруди. На підставі археологічних матеріалів сукупність ремісничих споруд роменської культури можна розподілити на дві групи. Перша група характеризується присутністю печей, друга — їх відсутністю.

Споруди першої групи виявлені на городищі Монастирище [Макаренко, 1907; 1925; Сухобоков, 2004, с. 78; Комар, Сухобоков, 2004; Комар, 2013], на Битиці — 2 [Колода, 1999, рис. 3], Ні-

цаха, в ур. Малий Балкан [Сухобоков, 1973—1974/31, арк. 10] та у Полтаві [Пуголоков, 2011, с. 277].

Форма цих споруд наближується до прямокутної чи квадратної. Їх основа заглиблена від 0,8 до 2,0 м. Площі котлованів різноманітні — малі (2 од.), середні (3 од.), великі (3 од.). Орієнтовані ці споруди стінами за сторонами світу. У відповідності до типології котлованів житлових споруд, котловани виробничих належать до II (1 од.), III (1 од.) та IV (6 од.) типів.

Як зазначалося вище, їх головною особливістю є наявність однієї або декількох печей. Загалом така ознака зближує ці споруди з житлами, втім, при більш детальному аналізі виявляються деякі розбіжності, що стосуються, в першу чергу, планової структури та конструкції печі. У переважній більшості ремісничих споруд опалювальні пристрої дещо зміщені від кутів до центру або ж влаштовані в середині чи поверх спеціальної ніші. Розташування печей, зміщених від кутів до центру споруди, спостерігається у виробничих комплексах на Монастирищі (житла А/1906, Д, Е, спор. № 2) та в Полтаві («житло» № 1). Випадок влаштування печі на спеціальному майданчику, на зразок ніші, простежено на роменському городищі Битиця-2 в житлі № 1. Відповідно до польових креслень, теплотехнічна споруда розташовувалася в спеціальній ніші у південно-східному куті, на підвищенні, зробленому з принесеної глини потужністю 0,3—0,4 м, в той час, як побутова займала південний кут котловану [Сухобоков, Юренко, Приймак, 1985/18, арк. 17, 18, кресл. 7, 8] (рис. 8, 1). Існування побутової та виробничої печі зафіксовано ще в двох випадках. У першу чергу це житло А/1924 з Монастирища, в якому округлі печі розташовувалися в протилежних кутах [Макаренко, 1925, с. 12]. У житлі № 3, дослідженому в ур. Малий Балкан поблизу с. Ніцахи, також розташовувалося дві печі, які, на відміну від споруди з Монастирища, мали різну конструкцію. Перша з них була кубоподібною, вирізаною в материковому останці, в той час як друга — мала круглу форму і була виліплена з принесеної глини.

Більшість виявлених печей можна зарахувати до II типу (вид 2, 3), але вони мають певні конструктивні особливості, на що звернув увагу О.В. Комар [Комар, 2013, с. 87—89]. Печі на городищі Монастирище мають округлу форму з аркоподібним вирізом топкової камери. Таку ж конструкцію мають печі на городищі поблизу с. Ніцаха в ур. Малий Балкан. Особливістю цих теплотехнічних споруд є використання граніту, з якого викладені черені (Монастирище), кварциту, яким обкладали внутрішню частину печі (Монастирище, сп. № 2) або вапняку, яким було обкладено зовнішню частину печі (Ніцаха, ур. Малий Балкан).

Невід'ємною складовою пічних конструкцій в спорудах з Монастирища та Ніцахи є ями,

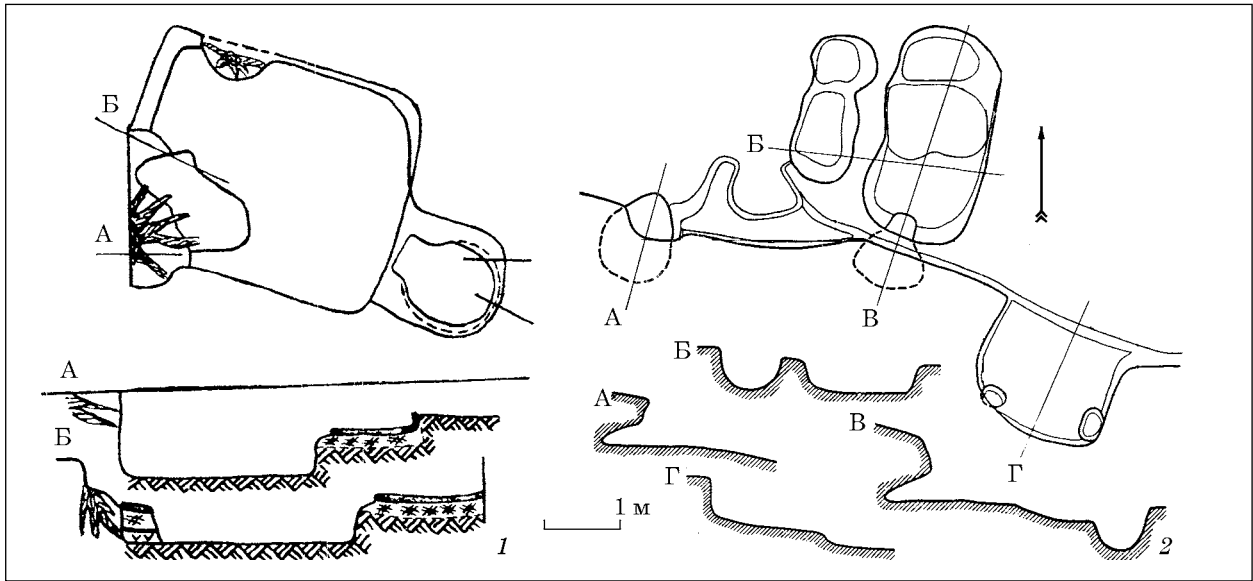

Рис. 8. Виробничі споруди: 1 — Битиця-2 (за О.В. Сухобоковим); 2 — Новотроїцьке (за І.І. Ляпушкіним)

які, на думку дослідників, мали забезпечувати зручне становище працюючого перед піччю (припічні) [Макаренко, 1925, с. 10—11; Сухобоков, 1973—1974/31, арк. 10]. За формою та глибиною вони дещо різняться між собою. На городищі Монастирище такі ями мають прямокутну чи підовальну форму. У споруді з Ніцахи (ур. Малий Балкан) яма овальна. У двох випадках «передпічні» ями завертали в бік до стінки, при чому в одному випадку стінка котловану була спеціально підрізана для цих потреб (Монастирище, сп. № 2). Їх глибина також не завжди стала. На сьогодні існує досить аргументоване припущення, за яким печі з ямами являють собою один комплекс — сиродутне горно зі шлаковипускною ямою [Комар, 2013, с. 89—91]. Окрім цих деталей, що пов'язані з горнами, О.В. Комаром в споруді № 2 з Монастирища виділено ще й рештки повітряного каналу [Комар, 2013, с. 91, 92].

До конструктивних особливостей заглиблених частин цих споруд можна додати рештки входів. В трьох випадках на городищі Монастирище зафіксовані залишки вхідної конструкції у вигляді округлої ями, що розміщена з південної (2 випадки) чи з північної сторони (1 випадок) котловану. У споруді № 2 така яма мала діаметр близько 2,0 м та невелику сходинку в своїй східній частині. Долівка в таких спорудах материкова, лише в одному випадку відзначено досипку річковим піском (Ніцаха).

З виробництвом, безперечно, пов'язані рештки компактно розміщених металургійних горнів на Гочевському городищі [Рыбаков, 1948, с. 208] та деякі споруди на Новотроїцькому [Ляпушкін, 1958, с. 209, 217—219]. Якщо конструктивні особливості для першої пам'ятки лишаються нез'ясованими [Колода, 1999, с. 45], то для другої вони є конкретними. В одному випадку дослідник припускає, що виробничий

процес відбувався в житлах (№ 18, 40) [Ляпушкін, 1958, с. 217—219], в іншому припускає, що для цього були зведені спеціальні споруди [Ляпушкін, 1958, с. 209]. Особливістю цих об'єктів є невелика заглибленість у материк та наявність спеціальних печей, зроблених у підбоях [Ляпушкін, 1958, с. 220] (рис. 8, 2).

Споруди, що мають ремісниче призначення, виявлені О.А. Узяновим на городищі Мешкове-2. Одна з них мала котлован глибиною 0,6 м, поруч з яким розміщувалося металургійне горно, від якого збереглась нижня частина [АРК, 1998, с. 193].

Друга група виробничих споруд представлена значно меншою кількістю об'єктів. Найбільш показовим для неї є комплекс (кузня), досліджений на Великому Горнальському городищі [Куза, 1981, с. 18]. Це прямокутна споруда (№ 8) розмірами 3,8 × 1,6 м, зорієнтована кутами за сторонами світу та незначно заглиблена в материк. З конструктивних особливостей необхідно назвати ряд (3 од.) невеликих стовпових ямок вздовж південно-західної стінки та діжкоподібну яму, що примикала зі сходу, і в заповненні якої виявлено ковальські інструменти [Куза, 1981, рис. 7, 2; Енуков, 2005, рис. 36].

Окрім описаних вище споруд на пам'ятках роменської культури зустрічаються окремо розміщені печі — теплотехнічні споруди для випалу кераміки. Вперше подібну піч досліджено Б.А. Шрамком на Донецькому городищі [Шрамко, 1970, с. 108] (рис. 9). В подальшому схожі об'єкти, що розташовувалися на відстані від жител, були виявлені на Переверзевському городищі [Узянов, 1981, с. 86], на поселенні поблизу с. Горбове [Григорьев, 1983, с. 70] (рис. 10, 1), а також на городищі поблизу с. Водяне [Колода, 2004, с. 170].

Окремо варто зупинитися на питанні горнів для випалу кераміки. Одне з таких дослідже-

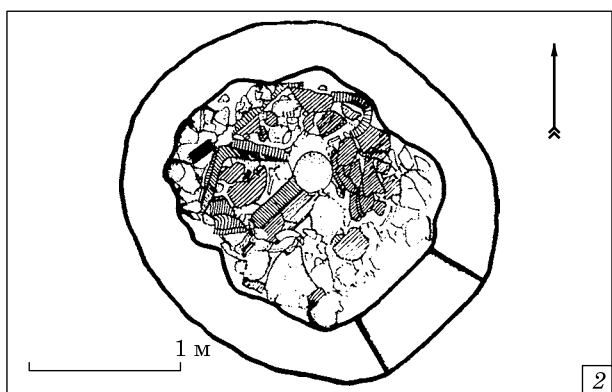

Рис. 9. Теплотехнічні споруди, Донецьке городище: 1 — фото; 2 — план (за Б.А. Шрамком)

не на селищі поблизу с. Кам'яне. Це споруда круглої форми з передічною ямою збереглися 17 отворів-продухів. У зв'язку з відсутністю так званого козла, характерного для давньоруських горен, О.В. Сухобоков зарахував його до роменських об'єктів [ДПСР, 1984, с. 160—162] (рис. 10, 2). Пізніше дослідник датував його XII ст. [Сухобоков, 2012, с. 71].

Інше горно виявлене на городищі Рильськ-1 (Гора Івана Рильського) в одній зі споруд, що за своєю конструкцією належить до двокамерних [Фролов, 1991, с. 83, 84; АКР, 2000, с. 86]. На території посаду Любеча серед об'єктів I будівельного періоду (роменська культура) також виявлено споруду, яку дослідники інтерпретують як горно [Казаков, Марченко, 1990, с. 30]. Цими випадками і обмежуються свідчення про горна роменської культури. Незадовільне введення означених матеріалів до наукового обігу не дозволяє з впевненістю ототожнювати їх з комплексами саме цієї культури, хоча деякими дослідниками і припускається існування горнів у сіверян [Приймак, 1988, с. 45, 46].

Отже, на поселеннях роменської культури окрім житлової забудови знаходимо достатньо прикладів різноманітних господарських та ремісничих споруд. Найчисленнішу групу серед цих об'єктів складають господарські ями, серед яких за своїм призначенням добре ідентифікуються зернові. В залежності від форми,

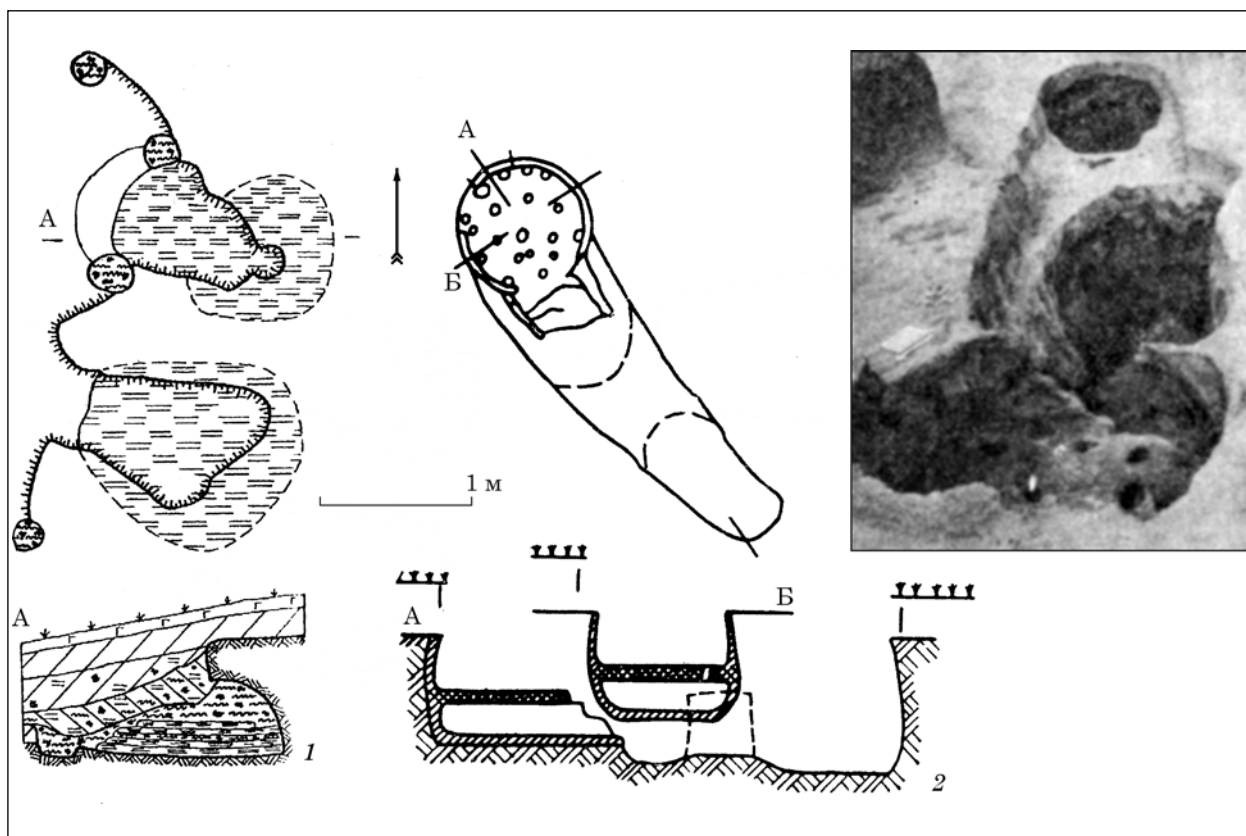

Рис. 10. Теплотехнічні споруди: 1 — Горбове (за О.В. Григор'євим); 2 — Кам'яне (за О.В. Сухобоковим)

вони поділяються на 5 видів — «дзвоноподібні» (тип I), «гличкоподібні» (тип II), прямокутні — з плоским (тип III) та заокругленим (тип IV) дном та «діжкоподібні» (тип V). Споруди господарського призначення, за рівнем заглиблення, розподіляються на заглиблені та наземні. Серед конструктивних особливостей відзначаються стовпові ямки та рештки вхідних конструкцій в заглиблених спорудах. Ремісничі комплекси роменської культури досліджені гірше. Серед них виокремлюється група споруд, пов'язаних як із залізобетонною справою (Монастирище, Ніцаха, Битиця-2), так і виробництвом дьогтю (Полтава). Особливістю цих приміщень є характерні пічні конструкції та розміщення печей ближче до середини котловану. Як і для житлових будівель, основу виробничого приміщення складає котлован, в той час, як господарські споруди переважно мають незначну глибину. Котловани цих споруд належать до II—IV типів. Майстерні для виготовлення залізних предметів відомі в одному випадку — на Великому Горнальському городищі. Окрім перелічених господарських та виробничих споруд на роменських пам'ятках зустрічаються і теплотехнічні споруди.

Таким чином, на пам'ятках роменської культури присутні всі необхідні для ведення господарства об'єкти, які слугували ланками єдиного виробничого процесу, забезпечуючи життєдіяльність стародавнього населення.

- АКР. Курская область. — М., 1998. — Ч. 1. — 304 с.
 АКР. Курская область. — М., 2000. — Ч. 2. — 240 с.
 Борисевич Г.В., Узанов А.А. Микрорельєф и грунт как вспомогательные источники для реконструкции этапов застройки Новотроицкого городища // Методы естественных наук в археологии. — М., 1987. — С. 56—61.
 Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища (материалы раскопок советско-болгаро-венгерской экспедиции). — Воронеж, 1991. — 192 с.
 Винников А.З., Плетнева С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж, 1998. — 216 с.
 Григорьев А.В. Поселение у села Горбово // КСИА. — 1983. — Вып. 175. — С. 67—73.
 Григорьев А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000. — 263 с.
 Готун И.А. Реконструкция ремесничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 59—71.
 Готун И.А. Некоторые данные о системе настройки древнерусского поселения Автуничі (по материалам 1989 г.) // Деснинские древности: сб. материалов межгос. науч. конф., посвящ. пам. Ф.М. Заверняева. — Брянск, 1995. — С. 103—106.
 Готун И.А. Забудова поселень // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 156—182.
 Готун И.А. Споруди давньоруських пам'яток Шестовиці та їх місце серед синхронних старожитностей регіону // МДАПВ. — 2007. — Вып. 11. — С. 250—255.

- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Археологическая карта. — К., 1984. — 196 с.
 Дьяченко А.Г. О характере жилищно-хозяйственной архитектуры и планировке Донецкого городища в IX — начале X в. // Археология славянского Юго-Востока: материалы межвуз. науч. конф. — Воронеж, 1991. — С. 37—43.
 Звіздецький Б.А., Готун И.А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 32—52.
 Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. — Курск, 2005. — 352 с.
 Казаков А.Л., Марченко В.Н. Юго-западная окраина Любечского посада в IX—XIII вв. // Тез. истор.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (Чернигов, 15—18 мая 1990 г.). — Чернигов, 1990. — С. 27—31.
 Колода В.В. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. — Харьков, 1999. — 244 с.
 Колода В.В. Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине // АВУ. — 2003. — Вып. 5. — С. 126—129.
 Колода В.В. Еще один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине // АВУ 2002—2003. — 2004. — Вып. 6. — С. 169—171.
 Комар А.В., Сухобоков О.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема приемственности // Стародавній Искоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 159—173.
 Комар О.В. Металургійні комплекси роменської культури з городища Монастирище // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. — К., 2013. — С. 87—99.
 Куза А.В. Большое городище у с. Горналь // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 6—39.
 Ляпушкин И.И. Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. на території м. Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 р.) // АП УРСР. — 1949. — Т. I. — С. 58—75.
 Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое: о культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.; Л., 1958. — 328 с. (МИА. — № 74).
 Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л., 1961. — 382 с. (МИА. — № 104).
 Макаренко Н.А. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г. // ИАК. — СПб., 1907. — Вып. 22. — С. 38—90.
 Макаренко М.О. Городище «Монастирище» // Наук. зб. Істор. секції ВУАН. — К., 1925. — Вып. 19. — 23 с.
 Приймак В.В. До походження давньоруських двош'ярусних гончарних горнів // Тези доп. другої Чернігівсь. обл. наук. конф. з істор. краєзнавства (грудень 1988 р.). — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вып. II. — С. 45—46.
 Приймак В.В. Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. — Полтава; Суми, 1997. — 38 с.
 Пуголовок Ю.О. Перетин рову Полтавської фортеці // АДУ. — 2010. — Київ; Полтава, 2011. — С. 277.
 Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — 803 с.
 Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) // АЛЛІУ. — 2001. — № 1 (9). — С. 52—76.
 Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лта-

ви: Інститутська гора. — Київ; Полтава, 2009. — Ч. 1. — 140 с.

Сухобоков О.В. Отчет о работе Днепровского отряда Славяно-Русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1973—1974 гг. // НА ІА НАН України. — 1973—1974/31.

Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережжя (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975. — 168 с.

Сухобоков О.В. Отчет о работе Левобережного отряда Раннеславянской экспедиции Института археологии АН УССР в 1975 г. // НА ІА НАН України. — 1975/26а.

Сухобоков О.В., Юренко С.П., Приймак В.В. Отчет об исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции в 1985 г. // НА ІА НАН України. — 1985/18.

Сухобоков О.В. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури) // Археологія. — 2004. — № 4. — С. 71—85.

Сухобоков О.В. «Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в X—XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное. — К., 2012. — 376 с.

Узянов А.А. Переверзевское II городище // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 85—86.

Фролов М.В. Раскопки в Рьльске // Археология и история юго-востока Руси. — Курск, 1991. — С. 83—84.

Шрамко Б.А. Раннеславянское поселение VIII—X вв. на Донецком городище // Древние славяне и их соседи. — М., 1970. — С. 105—108 (МИА. — № 176).

Ю. О. Пуголюков

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ПОСТРОЙКИ СЕВЕРЯН

На поселениях роменской культуры фиксируются различные хозяйственные и ремесленные сооружения. Самую многочисленную группу среди этих объектов составляют хозяйственные ямы, среди которых по своему назначению хорошо идентифицируются зерновые. Сооружения хозяйственного назначения по уровню углубления распределяются на

углубленные и наземные. Ремесленные комплексы роменской культуры исследованы хуже. Среди них выделяется группа сооружений, связанных с обработкой железа и производством дегтя. Особенностью этих помещений являются печные конструкции и размещение печей ближе к середине котлована. Основу производственного помещения составляет котлован, в то время как хозяйственные постройки преимущественно имеют незначительную глубину. Мастерские для изготовления железных предметов известны в одном случае — на Большом Горнальском городище. Кроме перечисленных хозяйственных и производственных сооружений на роменских памятниках встречаются и отдельные теплотехнические сооружения.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Днепровское Левобережье, роменская культура, северяне, хозяйственные сооружения.

Yu. O. Puogolovok

SEVERIANS HOUSEHOLD BUILDINGS

On the settlements of Romny archeological culture various commercial and craft buildings are fixed. Largest group among these objects presents by household pits. Among them by its purpose well identified grain pits. Household buildings divided by the level of deepening for depth in the ground and above-ground constructions. Craft complexes of Romny archeological culture investigated worse. Among them singled out a group of buildings associated with a processing of iron and production of tar. A feature of these facilities is characterized by ovens and placement of ovens near the middle of the foundation pit. The basis of industrial facilities is foundation pit, while commercial buildings, preferably have a little depth. In one case is known a workshop. Also on Romny archeological culture settlements are known some thermotechnical facilities.

К e y w o r d s: Dnieper Left Bank, Romny archeological culture, Severians, Household buildings.

Одержано 24.04.2014.